

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica X (2011)

Andrzej Dróżdż

Antonio Possevino (SJ) –

„cristiano nuovo” skazany na banicję

Poszukiwania ideału pedagogicznego

W dwadzieścia lat po głośnym wystąpieniu Marcina Lutera *quaestio de veritate* wywoływało kolejne podziały między ludźmi Kościoła, władzy, nauki, literatury i sztuki. Symbolami pogłębiających się przemian są dziś zestawiane nierzadko ze sobą dwa monumentalne dzieła późnego renesansu we Włoszech: *Szkoła ateńska* (1508–1511) Raffaella, malowidło ściennie zamówione przez papieża Juliusza II, i gigantycznych rozmiarów *Sąd Ostateczny* Michała Anioła (1535–1541). Szukanie Prawdy poprzez Rozum ustąpiło przypomnieniu dogmatycznej zasady, że droga do Prawdy prowadzi przez Wiarę i dyscyplinę. W czasie gdy w Kaplicy Sykstyńskiej powstawało arcydzieło ikonograficznego dydaktyzmu religijnego, wzorów dla nowoczesnej szkoły dostarczało strasburskie Gymnase Protestant Johanna Sturma (1507–1589), wiążące hasła humanizmu z maksymą *sapiens, atque eloquens pietas*. W tym czasie *humaniora* były świadectwem nowoczesnego kształcenia również w szkołach prowadzonych przez katolików, jednakże zapatrzenie w ideały renesansu prowadziło w nich niekiedy do odwrócenia uwagi od drażliwych spraw wiary, co wywoływało krytykę części kleru.

Kardynał Jacopo Sadoletto (1477–1547), uznawany za arbitra w zakresie dworskiej elegancji, w dialogu *De pueris recte ac liberaliter instituendis* (1530), poświęconym szukaniu ideałów doskonałego wykształcenia, ledwie wspomniał, i to tylko w połowie zdania, o elementarnym nauczaniu wiary¹, skupiwszy się głównie na metodach wykładania i studiowania gramatyki greckiej i łacińskiej na podstawie tekstów Apolloniusza, Herodiana, Donata i Maurusa Serviusa. Wśród warunków osiągnięcia ogłady wymienił dobrą znajomość antycznych poetów, uprawianie gimnastyki, znajomość tańców dworskich i rozwijanie umiejętności muzycznych. W dalszej kolejności Sadoletto wskazywał swemu bratankowi, którego uczynił adresatem dialogu, praktyczne korzyści płynące ze znajomości arytmetyki i geometrii, jak również zachęcał go do studiowania filozofii greckiej, zwłaszcza Platona („czytysty intelekt”), Arystotelesa („ścisty geniusz”) i Teofrasta („głębia”). Wśród niezliczonych filozofów nowożytnych, jacy mogliby zasługiwać na uwagę wychowawców młodzieży, Sadoletto zestawiał w parze kardynała Girolama Aleandro z Erazmem

¹ G. Sadoletus, *De pueris recte ac liberaliter instituendis* [...], Basileae 1538, s. 111.

z Rotterdamu, określiwszy ich mianem „hominies doctissim”, umieściwszy tuż obok nich genialnego poliglotę i filozofa Giovanniego Pico della Mirandolę („clarissimus et nobilissimus”), a pominąwszy te szczegóły w ich biografii, które z perspektywy rygorystycznych przeciwników reformacji były postrzegane jako źródło konfliktów w Kościele².

Z perspektywy św. Ignacego Loyoli (1491–1556) poglądy pedagogiczne kardynała Sadoletto nie służyły wzmocnieniu wiary ani określeniu ideału pedagogicznego w szkole katolickiej. Jeszcze bardziej zagrażająca wychowaniu młodzieży katolickiej była głoszona przez Sturm „pobożność rozumna”, służąca mentalności protestanckiej, dlatego wśród najpilniejszych celów Towarzystwa Jezusowego w XVI wieku znalazło się odzyskanie wpływów wśród młodzieży zagrożonej herezjami Marcina Lutera (1483–1546) i Jana Kalwina (1509–1564). Miały temu służyć kolegia jezuickie, dostarczające wychowankom wiedzy na wysokim poziomie, zgodnie z zaleceniami św. Ignacego, który podczas swych studiów literackich i teologicznych na Sorbonie, „odkrył związek między nauką i pobożnością”³. W kolegiach uczono gramatyki, literatury, retoryki i dialektyki tudzież prowadzono dodatkowe kursy językowe, matematyczne, teologiczne i filozoficzne, a przy okazji wpajano wychowankom dyscyplinę i zachęcano do pogłębiania religijności. Wzmacnianie pobożności wśród adeptów nauki nie było rzeczą prostą, gdyż w początkowym okresie dość łatwy dostęp do bogatej oferty książek autorów protestanckich często wywoływał wśród dociekliwych czytelników kryzys wiary. W ciągu pierwszego półwiecza od wynalezienia druku pojawiło się w Europie ok. 35 tysięcy tytułów książek w łącznym nakładzie sięgającym 20 mln egzemplarzy⁴. Niebawem okazać się miało, że ojczyzna drukarstwa jest również ojczyzną reformacji. W państwach Rzeszy niemieckiej, zamieszkałych przez 13 mln ludności, w latach 1518–1525, ukazało się aż 3 mln egzemplarzy nowych książek, z czego olbrzymią większość stanowiły druki luterzańskie⁵.

Emancypacyjne tendencje światopoglądowe spotkały się z reakcją teologów papieskich w 1546 roku, na czwartej sesji Soboru Trydenckiego, gdy przyjęto doktrynę, że prawdy naukowe nie mogą być sprzeczne z wyobrażeniami świata zawartymi w łacińskim przekładzie Biblii dokonany przez św. Hieronima⁶. Ze względu na istniejące zagrożenia wiary katolickiej św. Ignacy Loyola wystąpił z ideą aktywnego konkurowania z protestantami w dziele kształtowania duchowości młodzieży pod uważnym nadzorem instytucjonalnym Kościoła. Miało temu sprzyjać powiązanie

² Tamże, s. 160.

³ Por. D. Donnelly, *Ratio studiorum (1599) w dialogu ze współczesnymi studentami*, [w:] *Ratio Studiorum 400. The Past, Present, and Future of a Four Hundred Year Tradition of Jesuit Education*, Kraków 2006, s. 33.

⁴ K. Burger, *The Printers and the Publishers of the 15th Century with Lists of Their Works*, London 1902 [za:] L. Febvre & J.H.Martin, *Apparition du livre*, Paris 1958, s. 281.

⁵ Por. *La Réforme et le Livre – L'Europe de l'imprimé (1517–1570)*, par J.F. Gilmont, Paris 1990, s. 53.

⁶ Dogmatyczne bronienie Wulgaty spotykało się z krytyką, gdyż ów przekład zawierał liczne błędy. Wystarczy przypomnieć, że według – według tradycji – św. Hieronim przetłumaczył Księgę Tobiasza w ciągu jednego dnia, a Księgę Estery w ciągu jednej nocy. H.J. Martin, *Histoire et pouvoirs de l'écrit*, Paris 1996, s. 117.

nowoczesnych metod dydaktycznych w przekazywaniu wiedzy na wysokim poziomie z rozbudzaniem pobożności. W 1559 roku ukazał się pierwszy *Index librorum prohibitorum*, a z nim utrwalona została postawa dogmatyczna. Skutki tych wydarzeń były w znacznym stopniu negatywne dla życia umysłowego w katolickiej części Europy. Wielu uczonych nie sprostało próbie pogodzenia katolickiej dyscypliny i pokory z ideałami nauki, domagającej się wszakże docieklivości badawczej. Dotyczyło to humanistów, spragnionych dogłębnego poznania kultury antycznej⁷, badaczy przyrody, pragnących swobodnie czytać w „księdze natury”, tj. prowadzić eksperymenty naukowe, oraz ówczesnych bibliografów, dążących do uporządkowania niezmiernego *universum* książek. Zastosowanie rygorystycznej cenzury zmusiło księży jezuitów do aktywności intelektualnej, by teksty zabronionych autorów zastąpić książkami uznawanymi przez władze Kościoła.

Dzięki wynalazkowi druku szesnastowieczne przyrodoznawstwo i księgoznawstwo osiągnęły „zdolność nieograniczonego wprost rozwoju”. Elisabeth Eisenstein użyła określenia, że „zmierzały, rzecz by się chciało, w nieskończoność”⁸, ale tylko jednostki wybitnie uzdolnione, a przy tym działające w środowisku intelektualnym, mogły i umiały skorzystać z osiągnięć ówczesnej nauki. Do tych najwybitniejszych reprezentantów epoki należeli: protestancki uczyony z Zurychu Konrad Gesner (1516–1565) i włoski jezuita pochodzenia żydowskiego Antonio Possevino (1534–1611). Gesnera *Bibliotheca universalis* (1545)⁹, z uzupełniającymi ją księgami *Pandectarum sive partitionum vniuersalium* (1548) i *Partitiones theologicae, pandectarum vniuersalium* (1549), oraz wydana bez mała pół wieku później *Bibliotheca selecta* (1593) Possevina¹⁰, imponujące rozmachem i dbałością o szczegóły, uznane zostały za pomnikowe osiągnięcia bibliografistyki w XVI wieku. Daty ukazania się obu tych publikacji pokrywają się z cezurami fazy dojrzałej i schyłkowej w dziejach renesansu, a charakterystyczne dla nich odmienne cele i przesłanki można potraktować jako wektory zmian kulturowych. Gesner i Possevino, mimo odrębności poglądów religijnych i różnych motywacji badawczych, posiadali kilka cech wspólnych, w tym

⁷ Umieszczenie dzieł Erazma z Rotterdamu na liście „prohibitów” było ciosem wymierzonym w środowiska uniwersyteckie, ponieważ jego *Adagia* wydawane były w znakomitych oficynach, m.in. w Wenecji, w 1508 i w 1520 r. przez Aldusa Manutiusa i jego teścia Andreego Torresano, w Bazylei siedem razy przez Johanna Frobenia i drugie tyle przez jego spadkobierców, w Lyonie sześć razy przez Sebastiana Gryphiusa, a także przez Roberta Estienne’a na Genewie i przez licznych innych drukarzy, m.in. paryskich, weneckich, kolońskich czy strasburskich. *Adagia* były podstawową lekturą wydziałów nauk wyzwolonych wszystkich renesansowych uczelniach. Por. *Bibliographie des oeuvres d’Érasme. Adagia*, Gand 1897; E. Eisenstein, *Rewolucja Gutenberga* [tyt. oryg. *The Printing Revolution In Early Modern Europe*, Cambridge 1983], tłum. H. Hollender, Warszawa 2004, s. 181–241.

⁸ E. Eisenstein, tamże, s. 81.

⁹ *Bibliotheca universalis, sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, Latina, Graeca, & Hebraica* [...] authore Conrado Gesnero Tigurino doctore medico, Tiguri 1545.

¹⁰ *Antonii Possevini Societatis Jesu Bibliotheca selecta qua agitur de ratione studiorum in historia, in disciplinis, in salute omnium procuranda*, Ex typographia Apostolica Vaticana [excebat Dominicus Basa typographus pontificius] MDXCIII. Por. A. Drózdź, *Antonio Possevino (SJ) i jego rozprawa Cultura ingegnerum (1598) o wychowaniu młodzieży z dala od druków zakazanych*, „Roczniki Biblioteczne” 2010, R. 54, s. 3–23.

zwłaszcza odwagę podejmowania gigantycznych zadań i upór w systematycznej realizacji zamierzeń. Posiadali również podobne – w pewnym sensie – doświadczenia pedagogiczne, gdyż obaj uprawiali dydaktykę i korzystali z bogactwa lokalnych katalogów bibliotecznych. Gesner od 1542 przez trzy lata uczył fizyki, etyki, matematyki i historii naturalnej w niewielkiej, ale dobrze zorganizowanej Schola Carolina w Zurychu, a Possevino, w roku 1587 wysłany pod przymusem do Padwy, do końca życia uczył retoryki w tamtejszym kolegium jezuickim. Niewątpliwie, w pracy nauczycielskiej Gesner i Possevino znaleźli dodatkowe uzasadnienie dla podejmowanych prac bibliograficznych¹¹, jakkolwiek pierwszy z nich rozwijał je w imię autonomicznych potrzeb nauki, podczas gdy drugi z myślą o wychowywaniu młodzieży z dala od druków zakazanych.

Dwa modele szesnastowiecznej bibliografii

Konrad Gesner był uczonym o wszechstronnych zainteresowaniach, znakomicie rozumiejącym specyfikę kulturową swej epoki, co spowodowało, że stworzył przewodnik bibliograficzny przewyższający swymi walorami wszystkie wcześniejsze dzieła tego typu. Jego *Bibliotheca universalis* wyrażała ducha renesansu; zachęcała uczonych i innych miłośników wiedzy do rozszerzania studiów; ułatwiała pracę wydawcom i księgarzom, ukierunkowywała bibliotekarzy i kolekcjonerów pragnących usystematyzować swoje zbiory. Była bibliografią powszechną, mimo że Gesner ograniczył jej zakres do autorów publikujących w językach łacińskim, greckim albo hebrajskim, na bazie których powstało wspólne dziedzictwo Europy pogańskiej i chrześcijańskiej. Choć wykorzystał w swej pracy katalogi już istniejące, np. Trithemiusa¹² czy Focjusza¹³, materiał pochodzący z opracowań stanowił zaledwie ułamkowy wycinek jego pracy.

Bibliotheca universalis składała się z dwu części. Na część pierwszą składał się katalog autorów ułożony w porządku alfabetycznym w wersji zlatynizowanej. Niejednoznaczność onomastyczna wprowadzonych haseł wymagała umieszczenia

¹¹ Schola Carolina, oparta na założeniach sformułowanych przez Erazma z Rotterdamu, posiadała dobrze wyposażoną bibliotekę, prowadzoną przez humanistę Konrada Pelikana (1478–1556), wyposażoną w katalog oparty na idei „miejsc wspólnych” wyłożonej przez Filipa Melanchtona w *Loci communes seu hypotyposes theologicae* (Basileae 1521). Zdaniem Alfredo Serrai *Bibliotheca universalis* Gesnera posiadała podobną strukturę tematyczną jak katalog biblioteki Schola Carolina. Por. A. Serrai, *Conrad Gesner*, cura di M. Cochetti, Roma 1990, s. 7, przyp. 11.

¹² Johannes von Heidenberg (1462–1516), zwany Trithemusem od miejsca urodzenia, humanista i teolog, autor bibliografii *Liber de scriptoribus ecclesiasticis* (Basel, J. Amerbach, 1494) oraz *Catalogus illustrium virorum Germaniae* (P. Fridberg, Mainz 1495).

¹³ Focjusz (827–891), patriarcha Konstantynopola, autor leksykonu pisarzy, pt. *Myriobilon* (*Biblioteka*), zawierającego opisy 279 książek, z których 89 uważa się za zaginione. Gesner pobieżnie zaznajomił się z rękopisem *Myriobilonu* podczas podróży do Wenecji latem 1543 r., dlatego wprowadził tylko dwa odnośniki do tego dzieła (k. 28 recto i k. 262 recto). Do upowszechnienia wiedzy o dziele Focjusza doszło dopiero dzięki pierwszej edycji greckiej Davida Hoeschela (1601) i łacińskiemu przekładowi André Schott’a. Por. A. Serrai, *Conrad Gesner...*, s. 71–72. Por. L. Canfora, *Il Fozio ritrovato: Juan de Mariana e André Schott. Con l’inedita Epitome della Biblioteca di Fozio ed una raccolta di documenti a cura di Giuseppe Solaro*, Bari 2001.

w osobnym indeksie fakultatywnych wersji niektórych nazwisk, np. Cycero Tullius Marcus pojawił się osobno pod imieniem Marcus. Część druga, nazwana *Pandectae* (1548–1549), ukazała się w dwóch tomach (t. I. bez teologii oraz t. II poświęcony wyłącznie teologii¹⁴) i stanowiła katalog systematyczny *loci communes*¹⁵, mających ogarnąć wszystkie dziedziny piśmiennictwa. Ostatnie karty tego dzieła zamykała *Epistola Nuncupatoria*, zawierająca wykaz źródeł rękopisów spisanych przez Gesnera na podstawie: 1) katalogów bibliotek watykańskiej, medycejskiej, bolońskiej, przy bazylice San Salvatore, klasztoru ojców dominikanów bazyliki św.św. Jana i Pawła w Wenecji, oraz księgozbiorów kardynałów Bessariona (1403–1472) i Domenica Grimaniego (1460–1523)¹⁶, 2) kolekcji indywidualnych, np. Pietra Perny, prawnika Gregoriusa Giraldiego, Richarda de Bury, Philippa Riboti, biblioteki Erazma z Rotterdamu, Diega Hurtado de Mendozy, oraz 3) wcześniejszych bibliografii, które włączył w całości, m.in. Trithemiusa¹⁷. W dziele Gesnera opisy książek drukowanych zajmowały najwięcej miejsca. Złożyły się na nie informacje zebrane z katalogów bibliotek, z ofert drukarskich, własne zapiski Gesnera czynione podczas zwiedzania bibliotek tudzież notatki z rozmów i z licznych lektur, w tym także z Sudy (X w.) i z dzieł Diogenesa Laertiosa (III w.), Joannesa Stobajosa (V w.), Focjusza (IX w.).

Konrad Gesner nie oceniał książek ze względu na ich poprawność religijną lub obyczajową. Uważał, że niektórzy pisarze, jednego dnia bardzo popularni, za kilkanaście lat mogą ulec zapomnieniu, a ci, którzy są wyśmiewani i potępiani, po jakimś czasie mogą zdobyć uznanie¹⁸. Dążył do maksymalnej obiektywizacji prezentowanego materiału bibliograficznego, nie wnikając w treść książek, a kwestię plagiatów i tekstów nieetycznych pozostawiał do roztrząsania krytykom literatury i cenzorom. Sformułował zasady tworzenia informacji bibliograficznej i szczegółowo określił zadania bibliografa, który powinien być „*oculatus testis*” nie tylko książek, które ma zamiar opisywać, ale wszystkich tekstów. Bibliograf powinien prowadzić ruchliwy tryb życia, odwiedzać drukarnie, księgarnie, biblioteki i wypytywać ludzi, zajmujących się książkami o nowe tytuły wydawnicze. Nie powinien uczestniczyć w sporach politycznych czy religijnych, a raczej stać ponad nimi bez względu na własne przekonania co do słusznych wartości¹⁹.

¹⁴ *Pandectarum siue partitionu vniuersalium* Conradi Gesneri Tigurini, medici & philosophiae professoris, libri 21, Tiguri, Froschouerus, 1548; *Partitiones theologicae, pandectarum vniuersalium* Conradi Gesneri liber ultimus... Tiguri 1549.

¹⁵ Pojęcie *Loci communes*, służące łączeniu w całość wspólnych elementów, przywołane zostało przez Filipa Melanchtona z pism Cycerona i Kwintyliana. Konrad Gesner wykorzystał je jako jeden z pierwszych humanistów, uczyniwszy z niego kategorię poznawczą (*Pandectae*, lib. 4–5). *Loci communes* porównywane przez Konrada Pellikana do „muszli wypełnionych przedmiotami”, były „miejscami wspólnymi”, jakie książki o wspólnej tematyce zajmowały na regałach bibliotecznych. Por. A. Serrai, *Conrad Gesner...*, s. 156.

¹⁶ Owa bazylika, zwana Pantheonem dołów weneckich, posiadała w tym czasie ok. 15 tys. woluminów, w tym księgozbiór Giovanniego Pica della Mirandoli, i była jedną z największych w Europie. Por. A. Serrai, *Storia della bibliografia*, vol. 1, Roma 1988, s. 81–82.

¹⁷ Omówienie na podstawie: A. Serrai, *Conrad Gesner...*, s. 6–7.

¹⁸ Tamże, s. 82.

¹⁹ Tamże, s. 85.

Bibliotheca selecta Antonia Possevina ustępowała rozmachem pomnikowemu dziełu Gesnera, ale – ze względu na swój cel pedagogiczny – górowała nad nim stopniem trudności. Warto uwypuklić odrębne motywy poprzedzające powstanie obu dzieł: *Bibliotheca universalis* napisana została z obawy przed kolejną „katastrofą książkową”, których w przeszłości odnotowano przecież bardzo wiele. Gesner wyjaśnił to uzasadnienie we wstępie, zatytułowanym *Epistola Nuncupatoria* (datowanym Zurych, lipiec 1545), przypomniawszy, po pierwsze, o licznych przypadkach umyślnego lub przypadkowego niszczenia bibliotek – m.in. ptolomejskiej w Aleksandrii czy wspaniałej kolekcji bibliofilskiej króla Macieja Korwina, złupionej przez Turków, a po drugie, wyraziwszy obawę, że do podobnej katastrofy, choć rozumianej w sensie kryzysu intelektualnego, doprowadzić mogą również książki źle napisane, hereetyckie, demoralizujące, autorów bezbożnych i szkodliwych²⁰. Dzieło Gesnera miało zatem spełniać funkcję repetytorium utrwalającego dla dobra przyszłych pokoleń kulturową ciągłość tradycji całego piśmiennictwa. Possevino nie kierował się takimiż względami. Przeciwnie, proponował zastąpić książki siejące niepokój w duszach chrześcijańskich dziełami pozostającymi w zgodzie z ustaleniami dogmatyki i teologii moralnej. Gesner nie wystawiał ocen przywoływanym przez siebie dziełom, podczas gdy Possevino przypisał sobie rolę arbitra, promującego jednych autorów oraz skazującego na zapomnienie wszystkich innych, których dzieł nie powinno się czytać.

Bibliotheca selecta była pomyślana jako swego rodzaju plan działania, służący przyjętej na soborze trydenckim strategii walki z kulturą innowierczą. Jej powstaniu przyświecała misja religijna, dlatego nie należy w niej widzieć jedynie pracy bibliograficznej, a raczej „kompleksowy i bardzo rozległy projekt, mający służyć posoborowej doktrynie kontrreformacyjnej jako encyklopedyczne vade-mecum”²¹. Adresatami tego dzieła byli głównie ludzie nauki wyznania rzymskokatolickiego. *Bibliotheca selecta* doskonale wyrażała ducha jezuickiej strategii wychowania. Possevino czytał zapewne broszurę *Ratio studendi* (1564 r.), której autor, Benito Pereira, profesor filozofii w Kolegium Rzymskim, powtórzył za Arystotelesem (*Etyka Nikomachejska*), że „choć wspaniale jest być przyjacielem Sokratesa i Platona, to o wiele ważniejszą rzeczą jest być przyjacielem prawdy” (*Amicus Plato, sed magis amica veritas*)²². Oznaczało to, że studia w kolegiach jezuickich podporządkowane były poszanowaniu nadrzędnej prawdy chrześcijańskiej, a zdobywanie wiedzy naukowej oraz indywidualny rozwój intelektualny wychowanków nie były w nich celem samym w sobie. Ustalania słuszności twierdzeń i strategicznych zasad działania nie podejmowali się szeregowi jezuici, ale wyznaczeni ku temu przełożeni i generałowie zakonu, skądinąd zobowiązani również do całkowitego posłuszeństwa wobec papieża, zgodnie z maksymą św. Ignacego „perinde ac cadave”, co można by przetłumaczyć jako posłuszeństwo do grobowej deski.

²⁰ Tamże, s. 80.

²¹ L. Balsamo, *How to Doctors a Bibliography: Antonio Possevino's Practice*, [w:] *Church, Censorship and Culture in Early Modern Italy*, ed. Gigliola Fragnito, Cambridge 2001, s. 55.

²² J.W. O'Malley (SJ), *Pierwsi jezuici*, tłum. W. Buś, P. Samerek, K.T. Giedrojc, S. Obirek, Kraków 1999, s. 324.

Antonio Possevino (TJ): wiara – aktywność – zdyscyplinowanie

W pierwszej połowie XVI w. konfrontację z protestantyzmem widziano z perspektywy Rzymu jako coś nieuchronnego i to nie tylko w sensie doktrynalnym, skoro zwolennicy Thomasa Münzera (1489–1525) sięgali po broń i wraz z żądaniami reformy religijnej oczekiwali zbudowania nowego porządku społecznego. Polem konfrontacji oprócz świątyń stały się wówczas szkoły, w których także toczono walkę o dusze chrześcijan. Początkowo stroną aktywną byli protestanci. W imię walki z papiestwem Marcin Luter (1483–1546) zaapelował w 1524 roku do wszystkich władców stojących na czele państw Rzeszy Niemieckiej, aby szkoły i uniwersytety przekształcili w *instrumentum regni*, służące umocnieniu władzy świeckiej. Cztery lata później ponowił ten apel Melancton (1497–1560) w *Instructio visitorum*, zaadresowanej do elektora Jana Fryderyka Saskiego (1525–1554). W trakcie walk i sporów religijnych formowały się nowe koncepcje pedagogiczne i dydaktyczne. Od połowy XVI wieku duchowni i profesorowie katoliccy poczęli systematycznie odzyskiwać wcześniej utracone znaczenie.

Stronnicy władzy papieskiej nieśpiesznie przygotowywali się do mogącej nadejść bezpośredniej konfrontacji ze światem protestanckim, czego pośrednio dowodziła tworzona Militia Jesu Christi, posiadająca wyłącznie charakter symboliczny, a nie strategiczny²³. W praktyce, główny ciężar organizacyjny i intelektualny powstrzymania protestantyzmu przejęło na siebie Towarzystwo Jezusowe. O poczuciu przez jezuitów swoistej misji dziejowej świadczy liczbowy przyrost zakładanych przez nich kolegiów. Po sześćdziesięciu latach od daty powstania pierwszego z nich, w Mesynie, na Sycylii w 1548 roku, ojciec Pedro Ribadeneira (1526–1611) w *Illustrium scriptorum religionis Societatis Jesu catalogus* (Antwerp 1608) obwieszczał z dumą, że Towarzystwo Jezusowe liczy już 10 tysięcy zakonników w 300 kolegiach, z których ok. 40 funkcjonuje poza Europą. Uzasadnieniem sukcesu jezuitów była ich głęboka wiara, ale również dyscyplina duchowa i niemal wojskowe posłuszeństwo, gwarantujące kontynuację podjętych działań przez następców św. Ignacego. W okresie gdy generałem zakonu był Klaudiusz Acquaviva (1581–1615), liczba prowincji urosła do 11, a zakonników do 13 tysięcy! W XVI wieku Towarzystwo Jezusowe było najbardziej dynamiczną instytucją Kościoła katolickiego, podejmującą wiele wartościowych inicjatyw edukacyjnych. Z woli Acquavivy w roku 1584 przeprowadzona została reorganizacja Kolegium Rzymskiego, założonego w 1551 roku, aby mogło się stać centrum kształcenia dla jezuitów z innych kolegiów.

Zakładanie kolejnych kolegiów wymagało ujednoczenia pragmatyki działań wychowawczych, usystematyzowania metod kształcenia i ustalenia jednakowych lektur. *Bibliotheca selecta* Antonia Possevina miała być odpowiedzią na te potrzeby.

²³ Utworzona w latach 1552–1603 w siedmiu kolegiach (niemieckie, greckie, angielskie, maronickie, rzymskie, szkockie, gregoriańskie) Militia Jesu Christi dysponowała bogato wyposażonymi bibliotekami, dostępem do drukarni watykańskiej (1587) i Fundacji kard. Fryderyka Boromeusza, zawiadującej m.in. Biblioteką Ambrożyjską (1607), ale brakowało jej ducha polemicznego, ani, tym bardziej, nie miała przeznaczenia wojskowego. Por. Virgilio Ilari, *Imitatio, Restitutio, Utopia: la storia militare antica nel pensiero strategico moderno*, [w:] M. Sordi (cur.), *Guerra e diritto nel mondo greco e romano*, Contributi dell'Istituto di storia antica, Milano 2002, s. 269–381.

W interpretowaniu jej funkcji kulturowych trzeba zatem pamiętać o całości działań organizacyjnych, pedagogicznych i dydaktycznych, podejmowanych przez zakon jezuitów w nieustannym poczuciu zagrożenia przez wrogów katolicyzmu. Wieloletnie doświadczenie Possevina jako legata papieskiego, nakazywało mu zbudować solidne fundamenty dla swego dzieła. Jako obserwator wielu wojen, jak choćby tej króla Stefana Batorego z Iwanem Groźnym, wiedział, że do zwycięstwa nad wrogiem konieczne są dobrze uzbrojone twierdze i wyszkolone załogi, dlatego *Bibliotheca selecta*, oparta na precyzyjnych przemyśleniach, zapewne mogła się kojarzyć z logistycznym planem strategicznym. Głównym celem prowadzonej przez jezuitów batalii było przywrócenie Kościołowi katolickiemu utraconej dominacji duchowej w sferze religii, nauki i kultury. Possevino podporządkował temu celowi wszystkie swe wysiłki intelektualne.

Possevino urodził się w Mantui w 1533 lub w 1534 roku. Jego biograf napisał ogólnie, że pochodził z rodziny uczciwej (*d'un honnête Famille*²⁴), ale przemilczał, że pochodzenia żydowskiego, jakkolwiek to ten właśnie szczegół miał zaciążyć na przebiegu kariery Possevina w sposób decydujący. Dzięki zasobności finansowej swego ojca, cenionego złotnika, zdobył świetne wykształcenie i wciąż korzystając z jego wstawiennictwa, został nauczycielem i wychowawcą kuzynów²⁵ kardynała Herkulesa Gonzagi (1505–1563), którego ród w Mantui sprawował rządy od wielu wieków. Po 9 latach służby dworskiej, w 1559 roku, wstąpił do zakonu jezuitów, a następca św. Ignacego, Diego Laynez (1558–1565), wkrótce potem wysłał go do Piemontu z misją zwalczania herezji waldensów, a następnie do kierowania kolegiami jezuitskimi w Awinionie (1565–1570) i w Lyonie (1571–1573). Wcześniej Possevino przyjął święcenia (w 1561 roku), a w osiem lat później także śluby ubóstwa, czystości, posłuszeństwa i bezwzględnego posłuszeństwa papieżowi. W tym okresie przypieczętowaniem jego duchowej dojrzałości stała się publikacja broszurki o wymownym tytule: *Il soldato christiano con l'instruttione dei capi dello essercito catolico* (Roma 1569), w której tylko z nazwy nawiązał do koncepcji humanizmu chrześcijańskiego, wyrażonej w głośnej rozprawie Erazma z Rotterdamu, pt. *Enchiridion militis Christiani* (1504), gdyż Possevino podporządkował jej zawartość postulatowi soboru trydenckiego, a konkretnie zmobilizowaniu wiernych do obrony religii rzymskokatolickiej, co zadecydowało o jej licznych reedycjach²⁶. Broszurka ta, wznawiana i rozszerzana, dostarczała wzorów heroicznego postępowania

²⁴ J. Dorigny, *La vie du Pa're Antoine Possevin de la Campagne de Jesus*, Paris 1712, s. 1. Książka ta ukazała się także w przekładzie włoskim Nicola Ghezzi: *Vita del p. Antonio Possevino della Compagnia di Gesu*, Venezia 1759.

²⁵ Utrwalona przez J. Dorigny informacja biograficzna, jakoby Possevino był nauczycielem urodzonego w Palermo Francesca Gonzagi (1538–1566), mianowanego kardynałem w roku 1561, jest mało wiarygodna. Bardziej prawdopodobne jest, że korzystał z jego pomocy Scypione Gonzaga (1542–1593) – inny kuzyn Hektora Gonzagi (mianowany kardynałem w 1587 r.), o którym wiadomo, że „Spędził lata młodości w gnieździe rodzinnym kardynała Herkulesa Gonzagi” (J. Marotto, *Scipionis Gonzagae Cardinalis. Commentariorum rerum suarum libri I–III, Romae 1791*) za: *The MINERVA Web Archiving Project: The Cardinals of the Holy Roman Church* (dokument elektroniczny <http://www.fiu.edu/~mirandas/bios1587-ii.htm#Gonzaga> [dostęp 1.10.2010]).

²⁶ A. Possevino, *Il soldato christiano con l'instruttione dei capi dello essercito catolico*, Roma, heredi di Dorici 1569; Stamperia Vaticana 1592; con nuoue aggiunte, et la forma di un

w obronie wiary. Podobno rozprawdzano ją wśród katolików walczących z hugenotami, a w 1571 roku wśród wojsk chrześcijan przed bitwą z muzułmanami pod Lepanto²⁷. Dzięki to, popularne we wszystkich krajach katolickich, było wielokrotnie naśladowane, w tym także w Polsce²⁸.

Znaczący zwrot w karierze Possevina nastąpił w 1573 roku, gdy nowo wybrany generał zakonu jezuitów, reprezentujący „opcję hiszpańską”, Everardo Mercurian (1571–1580), uczynił go swoim sekretarzem, a później wspierał w karierze dyplomatycznej. Luigi Balsamo sądzi, że Possevino od dawna, być może już wtedy, zaczął się przygotowywać do napisania dzieła bibliograficznego, aby wśród katolików „przeciwdziałać wpływom Konrada Gesnera”²⁹. Próbował swych sił także w poezji, ale najwyraźniej wstydził się publikować wierszy, bo poprosił znanego poetę Lorenzo Gambare, by ten użył mu swego nazwiska³⁰. W 1577 papież Grzegorz XIII docenił zdolności dyplomatyczne i intelektualne Possevina i wysłał go do Szwecji z zadaniem nakłonienia Jana III Wazy do katolicyzmu. Jako nuncjusz papieski Possevino przez wiele lat przebywał na Morawach, w Transylwanii oraz w Polsce i na Litwie, gdzie przyczynił się do założenia wielu kolegiów i wzmocnienia pozycji jezuitów.

Następny generał zakonu jezuitów, Klaudiusz Acquaviva (1581–1615), wybrany przez większość włoską, Possewinowi nie okazywał już takiej życzliwości jak jego poprzednik. Podczas wojen Stefana Batorego z Iwanem Groźnym Possevino, łudzący się, że car przejdzie na wyznanie rzymskokatolickie, zachęcał obie strony do przzerwania konfliktu, ale zabiegi dyplomatyczne niezbyt się przydały. Już wtedy papież Sykstus V (1585–1590) negatywnie ocenił niektóre z podejmowanych przez niego decyzji. Kard. Alessandro Montalto, siostrzeniec Sykstusa V, a zarazem jego kanclerz, w liście z 6 kwietnia 1587 r. informował nowego nuncjusza, kardynała Hannibala z Kapui przebywającego w Krakowie, że Jego Świątobliwość niezadowolony z działań podejmowanych przez ojca Possevina nakazał mu niezwłocznie powrócić do Włoch lub zatrzymać się w którymś z niemieckich kolegiów jezuickich i czekać na kolejną decyzję w swej sprawie³¹.

vero principe, et principessa, espressi nelle vite di Stefano Batori re di Polonia [...] Venetia 1604.

²⁷ R. de Maio, *Riforme e miti nella Chiesa del Cinquecento*, Napoli 1992, s. 27.

²⁸ Mateusz Bembo (1567–1645), *Bellator Christianus: hoc est, ratio christiane* (sic!), Cracoviae 1617; Piotr Skarga, *Militaris devotio*, Kraków 1608; tegoż, *Żołnierskie nabożeństwo*, Kraków 1606. Na temat motywu „żołnierza chrześcijańskiego” w literaturze XVI i XVII wieku pisze R. de Maio, tamże, s. 27–28 i n.

²⁹ L. Balsamo, *How to Doctor...*, s. 51.

³⁰ Po blisko dwudziestu latach Possevino upamiętnił to wydarzenie, nadmienivszy w pierwszej księdze *Bibliotheca selecta* (Ks. I, 25) o godnej pochwały publikacji L. Gambary pt. *Tractatio In quo cum de perfectae Poeseos ranione agitur* (Roma 1576, Venetiis 1588). Por. L. Balsamo, *How to Doctors...*, s. 54.

³¹ „Con la presente se le dice apresso, che disegnando Nostro Signore valersi in altro del'opera del Padre Possevino, Vostra Signoria li faccia sapere, che senza trattenersi, o interpor tempo alcuno costì debba ritirarsi verso Italia, o fermarsi in alcun Collegio in Germania di più sua satisfatione, dove potrà aspettar nuovo avviso et ordine di qua, sicome si scrive anco a lui medesimo (Città del Vaticano, S.S.V., Polonia 23, ff. 67 e 71)”, za: J.W. Woś, *Fonti per la storia della nunziatura polacca di Annibale di Capua (1586–1591)*, Trento 1992, s. 70. Por. tegoż, *Annibale di Capua e la sua nunziatura in Polonia 1586–1591*, Trento 1988.

Co spowodowało, że Possevino wywołał gniew papieża? Po śmierci króla Stefana Batorego 12 grudnia 1586 zwolennicy Maksymiliana III Habsburga w poczuciu zagrożenia, gdyż król Szwecji zjednał sobie większość szlachty, część kleru z prymasem Polski kard. Stanisławem Karnkowskim (1520-1603) na czele oraz wielu jezuitów³² rozpuścili plotkę, „że Possevino moc pieniędzy przywiózł z Włoch i zakupuje głosy dla szwedzkiego elekta. Bajka ta wierutna znalazła wiarę w Wiedniu, stamtąd dostała się do Rzymu, poparta skargami wiedeńskiego dworu”³³.

Dla byłego legata papieskiego oznaczało to popadnięcie w niełaskę, co w środowisku jezuitów, składających śluby posłuszeństwa „wikariuszowi Chrystusowemu”, było czymś skandalicznym i hańbiącym. Ten powszechnie znany dygnitarz papieski, uchodzący w Europie końca XVI wieku za czołowego eksperta w sprawach politycznych, kulturowych i religijnych na pograniczu katolicko-luterańskim i katolicko-prawosławnym, z dnia na dzień upadł do roli lektora literatury w niewielkim kolegium jezuickim w Padwie. Zakazano mu wypowiadać się publicznie na tematy aktualne, a jego korespondencję i publikacje poddano cenzurze. Od 1588 roku był już tylko skromnym nauczycielem teologii i nie wolno mu było opuścić miasta pod żadnym pozorem.

W publikacjach historyków jezuickich powtarzane są opinie, jakoby Possevino wykorzystał swe odsunięcie od wielkiej polityki na zbieranie materiałów do dawno rozpoczętej pracy bibliograficznej, w której – podobnie jak to czynił w dyplomacji – również zajął się zwalczaniem idei protestantyzmu. Wydaje się jednak, że te wcześniejsze notatki miały niewielką wartość³⁴. Po śmierci Sykstusa V w 1590 roku można było się spodziewać, że Possevino na nowo znajdzie się w centrum wydarzeń politycznych, ale tak się nie stało³⁵. Padwa, gdzie został wysłany na przymusowy

³² Zygmunt III Waza, którego Possevino poznał, gdy ten był jeszcze dzieckiem, przybył do Polski w otoczeniu jezuitów, m.in. ojców Bernarda Gołyńskiego i Bartłomieja Tomaszewicza. Więcej na temat zaangażowania Towarzystwa Jezusowego w toczącą się walkę elekcyjną w roku 1587: J.W. Woś, *Santa Sede e Corona Polacca nella corrispondenza di Annibale di Capua (1586–1591)*, Trento 2004, s. 47, 164 i n.

³³ Por. S. Załęski (TJ), *Jezuici w Polsce*, t. I, Lwów 1900, s. 358 (za: Rostowski, *Lithuanicarum Soc. Jesu historiarum libri X*, Parisiis 1877, s. 151).

³⁴ Od pierwszego wydania *Il Soldato christiano* w edycji Luigiego Dorici (Roma 1569) po edycję Polikreta Turlina (Brescia 1588) w rozdziale poświęconym lekturom żołnierza chrześcijańskiego (*Quai libri debba leggere il soldato per Farsi esperto*) Possevino powtarzał dwadzieścia kilka tytułów książek opisanych bardzo niedbale. Część z nich nie miała nic wspólnego z tematyką militarną zapowiedzianą w tytule publikacji. Liczba przywoływanych książek wielokrotnie wzrosła dopiero w edycji z 1604 roku, gdy Possevino wprowadził do aneksu obszerny materiał bibliograficzny z 123 dokładnie opisanymi tytułami, w czym posłużyła mu *Bibliotheca selecta* (1593) i *Apparatus sacer* (1603). Por. A. Possevino, *Il Soldato christiano*, Brescia 1588, s. 59–60; tegoż, *Il Soldato christiano*, Venetia 1604, s. 47–61. Oznacza to, że ok. 1588 r. Possevino nie wykazywał jeszcze zainteresowań bibliograficznych.

³⁵ Być może jakiś związek z tym faktem miał kardynał Hippolit Aldobrandi, późniejszy papież Klemens VIII (1592–1605). W 1588 r. Sykstus V wysłał go do Polski jako swego legata z zadaniem „pozyskania wolności dla uwięzionego przez Polaków księcia Maksymiliana”. Por. *Encyklopedia kościelna* wydana przez X. Michała Nowodworskiego, t. 10, Warszawa 1877, s. 433. Klemens VIII, wiążący nadzieje z polityką domu habsburskiego, był osobą dobrze poinformowaną o przebiegu misji Possevina, swego poprzednika, któremu zarzucano faworyzowanie Wazów. Por. J. Dorigny, *La vie du Pa're Antoine Posseviu...*, s. 502–503.

pobył, stała się miastem, w którym spędził ostatnie 23 lata swojego życia. Miał powody, by przeżyć załamanie, ale olbrzymia erudycja, bogate doświadczenie życiowe i wybitne umiejętności pisarskie, a przede wszystkim jasno postawiony cel życiowy niezmiernie przeciwnika protestantyzmu nie pozwoliły mu zamilknąć, dlatego w padewskim kolegium zajął się pracą intelektualną i wychowawczą, której owocem miała być *Bibliotheca selecta* (1593) – imponujących rozmiarów wartościujący przegląd piśmiennictwa z różnych dziedzin nauki, przeznaczony do wykorzystania w kolegiach jezuickich. W tym samym czasie wyznaczeni przez generała Acquavivę eksperci przygotowywali odnowiony plan studiów dla kolegiów jezuickich³⁶. *Bibliotheca* opublikowana w 1593 mogła mieć wpływ na powstanie *Ratio atque Institutio Studiorum S.I.*, ogłoszonego sześć lat później. Autorzy tej ordynacji szkolnej w części programów nauczania nawiązali po cichu do poglądów Antonia Possevina, choć żaden z nich nie przyznał się do tego oficjalnie. Publikacje Possevina przyniosły jezuitom olbrzymie korzyści naukowe, prestiżowe, propagandowe, wychowawcze i dydaktyczne, ale Possevino nie wyszedł już z cienia, w którym się znalazł nie z własnej winy po 1587 r.

Kilka miesięcy przed ukazaniem się dzieła *Bibliotheca selecta* zaistniała dla Possevina sprzyjająca zbieżność w czasie z akcją oczyszczania bibliotek klasztornych z dzieł zakazanych³⁷, nasiloną w roku 1593 z racji ukazania się nowej edycji *Indeksu*, zredagowanego według wskazówek Klemensa VIII. Za oczyszczenie bibliotek klasztornych, stosunkowo łatwe do przeprowadzenia³⁸, odpowiedzialny był kard. Agostino Valier, autor wielu publikacji, m.in. o tematyce bibliotekarskiej, zaprzyjaźniony z św. Filipem Nerim i z kardynałem Fryderykiem Boromeuszem. Kardynał Valier był człowiekiem niezwykle wpływowym, o żywym temperamencie pisarskim, toteż Possevino, z którym też był zaprzyjaźniony³⁹, zacytował kilka jego opinii na temat zasad tworzenia bibliotek z dzieł pt. *De acolitorum disciplina*⁴⁰, uważanego za czołowe osiągnięcie literatury kontrreformacyjnej w dziedzinie edukacji.

Część hierarchów kościelnych sądziła, że *Bibliotheca selecta* będzie jak kamień probierczy dla wszystkich książek już opublikowanych i które dopiero powstaną.

³⁶ Redakcją tekstu *Ratio studiorum* zajęli się trzej profesorowie jezuicy: Hieronim Brunelli, Filip Rinaldi i Horacy Tursellini, a jej rewizji i ostatecznego zatwierdzenia dokonał generał zakonu, Klaudiusz Aquaviva. Por. L. Piechnik SJ, *Powstanie i rozwój jezuickiej Ratio studiorum (1548–1599)*, Kraków 2003, s. 107.

³⁷ Kodeksy *Vaticani latini 11266–11326* zawierają materiał odnoszący się do akcji oczyszczania bibliotek klasztornych z literatury zakazanej, przeprowadzonej w latach 1598–1603. Historyk Kościoła Romeo De Maio stwierdził z ironią, że owych 61 tomów, zawierających 15 tysięcy stron „z pewnością nie zainspirowałyby Franciszka Rabelais’ego do opisania biblioteki klasztoru w Teleme”, jakkolwiek ów zachowany w całości bogaty materiał archiwalny stanowi bezcenne źródło badań dla socjologów religii. R. De Maio, *Riforme e miti...*, s. 365.

³⁸ „Inkwizytorzy grzebali w bibliotekach zakonnych, bo do świeckich nie byli wpuszczani”. U. Rozzo, *Le biblioteche del Cappuccini dell’inchiesta della Congregazione dell’Indice (1597–1603)*, [w:] *Girolamo Mantini da Narni e l’Ordine dei Cappuccini fra ‘500 e ‘600*, red. V. Criscuolo, Roma 1998, s. 81.

³⁹ R. De Maio, *Riforme e miti...*, s. 369–370.

⁴⁰ A. Valier, *De acolitorum disciplina libri duo. Ad acolitos Veronenses*, Venetiis: Nicolini da Sabbio, Domenico, 1571. Na temat działalności kard. A. Valier oraz na temat zbieżności jego poglądów z ideami głoszonymi przez Possevina: R. De Maio, *Riforme e miti...*, s. 365–374.

Dowodził tego liczniejszy niż zwykle skład komisji ośmiu recenzentów cenzorów, dopuszczających dzieło Possevina do druku, na czele której stanął papieski mistrz ceremonii, kard. Marcus Antoniusz Maffa⁴¹. Kardynał Agostino Valier, przewodniczący Kongregacji do Spraw *Indeksu*, osobiście zadbał, aby w skład owej komisji weszło aż siedmiu jezuitów przychylnych Possewinowi. Zachęcony osiągniętym sukcesem Possevino przystąpił do redagowania drugiej części *Biblioteki* – wielkiego leksykonu biobibliograficznego autorów kościelnych (*Apparatus sacer*), ale niespodzianie dla siebie popadł w zatarg z władzami zakonu. Do konfliktu doszło, gdy odmówiono mu zgody na wyjazd z Padwy do Rzymu, gdzie zamierzał poświęcić się studiom w tamtejszych bibliotekach⁴². Na dodatek Klaudiusz Acquaviva nakazał mu wówczas, by przekazał do ocenzurowania wszystkie prywatne notatki i streszczenia, zgromadzone z myślą o napisaniu drugiej części *Biblioteki*.

Possevino został upokorzony, gdyż znalazł się wśród autorów podejrzewanych o pisanie tzw. książek złośliwych i niezgodnych z nauką Kościoła. Zwróciwszy się do Acquavivy z protestem, przez rok oczekiwał na odpowiedź w swojej sprawie, aby wreszcie ją dostać w postaci kilku ogólnikowych zdań⁴³. Podczas zwołanej w 1595 roku piątej kongregacji Towarzystwa Jezusowego Acquaviva ponownie został wybrany generałem zakonu, a Possevino, jako że był postrzegany jako „cristiano nuovo”⁴⁴, związany w dawnych czasach z „opcją hiszpańską”, znów pozostał na uboczu. Kolejne upokorzenie spadło na niego w 1599 roku, gdy z polecenia Acquavivy *Bibliotheca selecta* poddana została cenzurze oczyszczenia: „iuxta Indicem expurgatori(um) Hispanicum”⁴⁵. Mimo doznawanych porażek Possevino zdołał opublikować w 1603 roku drugą część *Biblioteki*, tj. pisany przez dziewięć lat *Apparatus sacer ad scriptores*

⁴¹ Tamże, s. 370.

⁴² Choć *Apparatus sacer* zawiera odniesienia do rzymskich bibliotek kardynałów Ascania Colonna, Gughelma Sirleta, Sforzy, Montalta, Joyeuse’a, to Possevino nigdy z nich nie skorzystał. Por. L. Balsamo, *How to Doctors...*, s. 71.

⁴³ Tamże, s. 58.

⁴⁴ Wyznaczony przez św. Ignacego Loyolę na jego następcę hiszpański jezuita Diego Giacomo Laínez promował ochrzczonych żydów i muzułmanów, nazywanych „cristiani nuovi”, mimo że Paweł IV okazywał im wrogość, a nawet nakazał założyć w Rzymie getto (1555). Inicjatywa Laineza już wtedy natrafiała na silny opór zarówno wśród hierarchów, jak i wśród niższego kleru. Papież Klemens VIII zarzucał jezuitom, że utracili ducha walki z przeciwnikami katolicyzmu. W 1593 r., podczas piątej kongregacji, z inicjatywy Acquavivy uchwalono zakaz przyjmowania do zakonu przechrztów pochodzenia żydowskiego lub arabskiego (dekret LII), aby swymi poglądami nie osłabili Towarzystwa Jezusowego od wewnątrz. Por. A. Guerra, *Un generale fra le milizie del Papa. La vita di Claudio Acquaviva scritta da Francesco Sacchini della Compagnia di Gesù*, Milano 2001, s. 68. Ów antysemityczny zakaz, utrzymany aż do roku 1946, na samym początku uderzył w Antonia Possevina, który „prawie na pewno miał żydowskich przodków”. Por. J.W. O’Malley (S), *Pierwsi jezuita...*, s. 287.

⁴⁵ L. Balsamo, *How to Doctors...*, s. 74 (na podstawie badań przeprowadzonych przez bibliologa z Udine – Ugo Rozzo).

*Veteris et Novi Testamenti*⁴⁶ – zawierający 8 tys. haseł obszerny słownik biobibliograficzny teologów biblijnych. Possevino wypełnił nim miejsce po umieszczonych w 1596 roku na *Indeksie „bibliotekach”* kalwinisty Konrada Gesnera (*Pandecta*, t. II) i Sykstusa Sieneńczyka (*Bibliotheca Sancta*) z zakonu dominikanów, oskarżonego o szerzenie kabalistyki⁴⁷. Podobnie jak w pierwszym tomie swej *Biblioteki* Possevino skupił uwagę głównie na książkach dobrych i przydatnych w dydaktyce, ale nadmieniał również o istnieniu dzieł zakazanych, np. Carolusa Molinaeusa (*Du Moulin*) albo poprawionych przez cenzorów, np. Erazma z Rotterdamu.

W 1608 r. generał Acquaviva, nieprzychylny Possewinowi, wybrany został ponownie na to stanowisko, co przekreśliło w sposób ostateczny nadzieję „banity padewskiego” na odzyskanie dobrego imienia. Niestety, tak już zostało⁴⁸ aż do jego śmierci w dniu 26 II 1611 r. Possevina kojarzono najwyżej z *Moscovią* i z potrydenckim prozelityzmem jezuickim⁴⁹. Dzisiaj historycy jezuicy próbują

⁴⁶ *Apparatus sacer ad scriptores Veteris, & Noui Testamenti. Eorum interpretes. Synodos, & patres Latinos, ac Graecos ... Poetas sacros. Libros pios, Venetiis 1603 (-1606), 3 wol.*

⁴⁷ Sisto da Siena (1520–1569), pochodzący z sefardyjskiej rodziny żydowskiej, autor *Bibliotheca Sancta* (Wenecja 1566). Possevino wykorzystał jej czwartą księgę, zawierającą biogramy 100 chrześcijańskich komentatorów od czasów antycznych do XVI wieku (ss. 190–309), część komentatorów hebrajskich (s. 310–11), komentatorów poszczególnych ksiąg biblijnych (s. 312–17) i komentatorów ze względu na zastosowane przez nich metody egzegezy scholastycznej, homiletycznej, medytacyjnej, peryfrazującej, poprzez dysputę (s. 317–20). Podane strony odpowiadają edycji: – *Bibliotheca Sancta*, Lugduni, Petri Landry, 1593. Na podstawie: H. L. & J. Baudrier, *Bibliographie Lyonnaise: Recherches sur les imprimeurs, libraires, relieurs et fondateurs de lettres de Lyon au XVIe siècle* [przedruk pierwszej edycji (1895–1921) w 13 woluminach] Paris, F. de Nobele, 1964, wol. 7, s. 357–58.

⁴⁸ Na temat działalności pisarskiej Possevina pojawiła się krótka notka w leksykonie autorów jezuickich szanowanego powszechnie Petra Ribadeneiry (SJ), który z uznaniem stwierdził: „Bibliothecam selectam de ratione studiorum, ad omnes Disciplinas”. Por. P. Ribadeneira, *Illustrum scriptorum religionis Societatis Jesu catalogus* (secunda editio), Lugduni 1609 s. 29. Związane z osobą Possevina tematy drażliwe były raczej pomijane i ta tendencja utrzymała się do czasów współczesnych. Por. J.W. O'Malley, *Pierwsi jezuici...* Wzmiankowane przez Ribadeneirę zasługi Possevina dla powstania *Ratio studiorum* pominął również L. Piechnik (SJ) w cytowanej pracy *Powstanie i rozwój...* Znaczące zasługi w przełamaniu tej tendencji miał J.P. Donnelly, autor m.in. *Antonio Possevino and Jesuits of Jewish Ancestry*, „Archivum Historicum Societas Jesu” 1986, 55, s. 3–31. Spośród historyków niejezuickich najwięcej napisał na ten temat Luigi Balsamo, autor monografii pt. *Antonio Possevino S.I. bibliografo della Controriforma e diffusione della sua opera in area anglicana*, Firenze 2006.

⁴⁹ J.W. O'Malley [...], *The Jesuits II: Cultures...*, s. 754. J.P. Donnelly, *Antonio Possevino, S.J. as a Counter – Reformation Critic of the Arts*, „Journal of Rocky Mountain Medieval and Renaissance Association” 1982, 3, s. 153–64. Por. A. Drózdź, *Tajemnice biblioteki Iwana Groźnego*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Folia 2. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia I”, 2001, s. 35–60.

zmienić ów stan rzeczy, niemniej jednak Possevino⁵⁰ pozostaje postacią prawie zapomnianą⁵¹.

Na początku XVII wieku z okazji setnej rocznicy śmierci Antonia Possevina francuski jezuita Jean Dorigny przypomniał postać tego zasłużonego reprezentanta Kościoła. Pisanie biografii wybitnych współbraci miało w tym czasie długą tradycję⁵². Po stu latach pamięć o tym wybitnym przedstawicielu epoki uległa tak wielkiemu zatarciu, że władze Towarzystwa Jezusowego zdobyły się na nieco odwagi, by o nim wspomnieć, ale w ocenzurowanej jego biografii nie pojawiła się informacja, że był pochodzenia żydowskiego i padł ofiarą zmywy.

Antonio Possevino (SJ) – „cristiano nuovo” in exile

Abstract

Antonio Possevino (SJ) was an extraordinarily talented papal legate in Poland and other European countries, and the author of the monumental Catholic-bibliographical work *Bibliotheca selecta*. In 1587 he was sentenced to internal, life-long banishment, due to unfavourable changes in the attitude of the Society of Jesus towards Christians of Jewish origin, as well as due to calumnious attacks of his political opponents. This article supplements the existing knowledge on the subject and enriches it with new interpretations.

⁵⁰ Possevino wymieniany bywa niekiedy po św. Ignacym i Bellarminie jako jeden z najważniejszych intelektualistów i teologów jezuickich, wszechstronnością wykształcenia dorównujący teologom i polihistorom protestanckim Balthasarowi Keckermannowi (1571–1608) i Johannowi H. Alstedowi (1588–1638): por. G.A. Bailey, *Le style jésuite n'existe pas: Jesuit Corporate Culture and the Visual Arts*, [w:] J.W. O'Malley, *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, Toronto 1999, s. 69. Chociaż John W. O'Malley (SJ), czołowy znawca dziejów Towarzystwa Jezusowego, wymienia Antonia Possevina wśród dwunastu innych ojców, którzy na czele z św. Ignacym Loyolą, Hieronimem Nadalem i Janem Alfonsem Polanco zapracowali na sukces zakonu, to nie powstała na temat działalności Possevina żadna praca monograficzna. Por. J.W. O'Malley, *Pierwsi jezuici...*, s. 561. W dniach 21–22 października 2011 r. z okazji 400 rocznicy śmierci, Akademia Ignatianum zorganizowała międzynarodową konferencję „Życie i dzieło ojca Antonia Possevina SJ (1533–1611)”.

⁵¹ Napisał o tym przed laty Tadeusz Bieńkowski, autor jedynej pracy, charakteryzującej fundamentalne dzieło Possevina, odczytane z perspektywy badacza kultury kontrreformacji T. Bieńkowski, „*Bibliotheca selecta de ratione studiorum*” Possevina jako teoretyczny fundament kultury kontrreformacji, [w:] *Wiek XVII – kontrreformacja – barok. Prace z historii kultury*, red. J. Pelc, („Studia Staropolskie”, t. 29), Wrocław 1970, s. 291–308. Brak dostępu do części archiwaliów Towarzystwa Jezusowego, w tym także do większości listów Possevina, nie pozwala historykom napisać pogłębionej naukowo monografii na jego temat.

⁵² Por. J.W. O'Malley, G.A. Bailey, J.B. Staudt, S.J. Harris, *The Jesuits II: Cultures, Sciences, and the Arts, 1540–1773*, Toronto 2006, s. 29.